

Фарғонада VIII асрнинг ўрталаридаги сиёсий вазият ҳақида

С.Б.Юлдашев*

Аннотация

В статье впервые на основе анализа исторических источников и литературы исследуются политические процессы в Ферганской долине в период арабского нашествия.

Ключевые слова и фразы: Фергана, Арабский халифат, арабское нашествие, коалиция, Наср ибн Саййяр, Шарик, Нилан, Алутар, Арслан тархан, наместник, вассал, битва при Таласе, Северное царство, Южное царство.

Annotation

In the article, for the first time, based on an analysis of historical sources and literature, political processes in the Fergana Valley during the Arab invasion are investigated.

Key words and phrases: Ferghana, Arab khalifat, Arab invasion, coalition, Nasr ibn Sayyor, Sharik, Nilan, Alutar, Arslan tarkhan, vice, vassal, battle of Talas, Northern kingdom, Southern kingdom.

Хуросонга Наср ибн Сайёр ноиб этиб тайинлангандан кейин, унинг дастлабки иши Мовароуннахрнинг амалда мустақил бўлган ҳудудларини қайтадан бўйсундириш бўлди. Чунки, халифаликнинг шарқий чегараси бўлган Фарғонада Мовароуннахрнинг бошқа ҳудудларидан фарқли равишда ислом динининг мавқеи мустаҳкам эмас эди. Тарихий манбаларнинг таҳлили шуни кўрсатмоқдаки, араблар Фарғонага кириб келган даврдан то VIII аср охиригача бўлган вақт давомида ҳам Фарғона ҳукмдорлари ислом динини қабул қилмади [10: 7; 2: 26]. Фарғона ҳукмдорларининг ислом динини қабул қилмаганлиги бу ерда арабларнинг таъсири юқори бўлмаганлигидан далолат беради. Шу сабабли Наср ибн Сайёр Хуросонда ўз мавқеини мустаҳкамлаб олгач, Чоч ва Фарғона ҳудудларига ҳарбий юриш ташкиллаштиради. Ибн ал-Асирда келтирилишича, Наср ибн Сайёр фарғоналикларга ҳужум қилади ва минглаб фарғоналикларни асир олади [8: 198]. Аммо бу Наср ибн Сайёрнинг Фарғонага қилган асосий юриши эмас эди. Чунки, Наср асосий эътиборни Чочдаги арабларга қарши тўпланган кучларга қаратаётган эди. Эҳтимол Наср Фарғонанинг чегара ҳудудларига босқинчилик юришини уюштириб ортга қайтгандир. Сабаби манбаларда Насрнинг ҳужуми пайтида Фарғона ҳукмдори ёки унинг вориси билан тўқнашганлиги қайд этилмаган [8: 199].

Насрнинг Фарғонага қилган навбатдаги юриши алоҳида аҳамиятга эга бўлиб, бунда араб қўшинлари Қува шаҳригача етиб боришади. Фарғона ҳукмдорининг вориси Нилан (Балаз) билан бўлган бир неча жангларда араблар ғалаба қозонади. Фарғоналиклар Насрга сулҳ тузишни таклиф қилишади. Бунга жавобан Наср уларга тинчлик сулҳини юборади. “Тарихи Табарий” ва “Ал-Комил фит-Тарих” каби манбаларда Насрнинг Фарғонага бу юриши батафсил тасвирланган. Жумладан, фарғоналиклар Насрнинг келишини олдиндан билиб, отлари ва озиқ-овқатларни ёқиб юбордилар. Наср Фарғона ҳокимининг валиаҳдига қарши юриш қилиб, уни бир қалъада қамал қилади. Валиаҳд мусулмонларни ғафлатда қолдириб, тўсатдан ҳужум қилади ва ҳайвонларни қўлга киритади. Наср эса шундан кейин Темим ўғилларини Муҳаммад ал-Мусанна бошчилигида бир гуруҳ жангчилар билан жўнатади. Фарғоналиклар мусулмонларнинг отларини ўлжа олишган эди. Мусулмонлар қўлдан бой берилган отларининг бир қисмини ўзларига қайтариб олгандан сўнг, фарғоналикларга қарши ҳужумга ўтади ва уларни мағлубиятга учратдилар. Араблар Фарғона ҳукмдори ворисига ёрдам берган деҳқонни қатл этадилар [8: 199]. Деҳқоннинг ўғли билан биргаликда баъзи кишиларни асир оладилар. Наср деҳқоннинг ўғлини ҳам қатл этишни буюради. Кейинчалик Сулайман б. Сулуни мактуб билан сулҳ тузишга Фарғона ҳокими ҳузурига жўнатади. Фарғона ҳокими хазиначарни кўриши учун Сулаймонни хазина кўйилган жойга юборган.

Фарғона ҳокими Сулаймон орқали сулҳ тузиш таклифи тўғрисида жўнатилган Насрнинг мактубини қабул этганлигини билдириб, ўзининг энг яқин ёрдамчиси бўлган

*С.Б.Юлдашев – Фарғона давлат университети Жаҳон тарихи кафедраси ўқитувчиси.

онасини Сулаймон билан биргаликда жўнатади. Малика (аёл) Наср хузурига келгач, Наср у билан суҳбатлашади [8: 200].

Шуниси диққатга сазоворки, Ниланни муаррихлар янги ҳукмдор дея тилга олмайди, балки шунчаки валиаҳд деб ёзишади. Демак, Насрнинг бу юриши пайтида Фарғона ҳукмдори Алутар вафот этган ва Нилан тахтга чиқиб улгурмаган, деган хулосага келишимиз мумкин.

Юқоридаги икки юриш манбаларда битта юришнинг икки босқичи сифатида келтирилади. Биринчи босқичда Наср Фарғона чегараларидан минглаб одамларни асир олиб қайтади. Иккинчи юришда араблар Фарғонага бостириб кириб унинг ҳукмдорини мағлуб этади. Водийда арабларнинг мавқеини ошириш учун 10 минг араб водий бўйлаб жойлаштирилади [3: 105]. 740/741 йилда эса Наср яна Фарғонага юриш қилади [8: 211]. Аммо бу юришнинг тафсилотлари тарихий манбаларда қайд этилмаган.

Наср ибн Сайёрнинг Фарғонага қилган юришларидан сўнг Нилан кучсизланиб, ҳокимиятга Арслон тархон келади [1: 490]. Нилан ҳақида 739 йилдан сўнг тарихий манбаларда маълумотлар учрамайди. Айнан 739 йилдан бошлаб хитой манбаларида Арслон тархон ҳақидаги илк маълумотлар учрайди [6: 86]. Хитой манбаларида Арслон тархон “Асилан Даган” шаклида тилга олинади [2: 25; 6: 86].

Фарғонанинг янги ҳукмдори Арслон тархон ўз ташқи сиёсатида Тан империясига таянади. Маълумки, Фарғонадан шимолда жойлашган Талас водийси Турк хоқонлиги ғарбий ҳудудларининг маъмурий маркази бўлиб, турклар бу ердан Чотқол тоғларидан ошиб ўтиб, водийга ҳужум қилар эдилар. Арслон тархон ўз давлатининг хавфсизлигини таъминлаш мақсадида 739 йилда Талосга юриш қилди [2: 26]. Айни вақтда Хитой ҳам бу ҳудудни ўзига бўйсундиришга ҳаракат қиларди. Натижада Қошғардаги хитой гарнизони кўмагида Арслон тархон Талос ҳокими Туахуейсианни мағлуб қилади. Бу воқеани Хитой манбалари ҳам тасдиқлайди. “[Император] Шюанзунг (712–756 йилларда тахтда ўтирган, исми Ли Лунгжи) нинг Кайюан даврининг 27 йилида [739] Туахуейсианни итоат қилдиришга [Танг қўшинлари билан] ҳамкорлик қилгани учун [Фарғона] ҳукмдори (ванг) Арслон-Тархонга фенгхуа-ванг (“маданиятга интилувчи ҳукмдор”) унвони инъом этилди” [6: 86]. Арслон тархон даврида, Тяньбао даврининг 3-йилида (744) хитойликлар ушбу давлат [Фарғона] га Нингюан – “олисдаги сокинлик” деб ном бердилар [6: 86]. Юқорида хитой манбаларидан келтирилган фикрлар шуни тасдиқлайдики, Фарғона ҳукмдори доимо Хитой билан яқин алоқа ўрнатишга ва арабларга қарши курашда Тан империяси билан иттифок тузишга интилан. Бунга далил сифатида Арслон тархоннинг Хитой маликаси (Хейи) га уйланганлиги, унинг вориси Чжунгже ўз ўғли Шюеюни Хитойга юбориб, императордан “хитой урф-одатларини ўрганиш учун” уни сарой хизматига қабул қилишни сўраганлигини кўришимиз мумкин [2: 25].

749–750 йилда Мовароуннаҳрда Уммавийларнинг инқироzi сабаб сиёсий вазият мураккаблашади. Бунинг натижасида турли халқ қўзғолонлари бўлиб ўтган. Шундай қўзғолонлардан бири Шарик бошчилигидаги қўзғолон эди. Бу қўзғолон хижрий 131 милодий 748/749 йили Фарғонада бошланади [4: 268]. Уларнинг асосий ғояси Абу Толиб авлодларининг ҳокимиятга чиқишини қўллаб-қувватлаш ҳисобланган. Эҳтимол, уммавийларнинг ҳукмронлиги даврида уларнинг таъкибидан қочиб Абу Толиб авлодларининг тарафдорлари турли чекка ўлкалар, жумладан, Фарғонадан сиёсий бошпана топгандир. Шарик юқоридаги талаб билан халққа мурожаат қилади. Натижада унинг атрофида катта қўшин жам бўлади [4: 268]. Абу Муслим Шарикка қарши Зиёд бин Солиҳ бошчилигида қўшин юборади. Зиёд бин Солиҳ Амударё қирғоқларига етганда унга бухорхудот ёрдамга келади. Улар биргаликда Шарикни мағлуб этиб, унинг ўзи ва қўллаб тарафдорларини қатл этадилар. Шарикнинг боши Абу Муслимга юборилади [4: 269].

VIII асрнинг ўрталарига келганда Фарғона ихшиди ва Шош ҳукмдори ўртасида муносабатлар бузилади [7: 21]. Фарғона ихшиди хитойликлардан ёрдам сўрайди. Бунга жавобан Тан империяси ёрдам сифатида катта қўшин юборади. Хитой қўшини фарғоналиклар билан Тошкентга бостириб келиб [7: 21], чочликларнинг мол-мулкини

талон-торож қилди ва маҳаллий ҳукмдорни асир олиб Хитой пойтахти Чанъанга юборган. У ерда Чоч ҳукмдори қатл этилди. Тошкент шаҳзодаси иттифоқчиларга қарши Хуросон ноиби Абу Муслимдан ёрдам сўрайди. Натижада беш кун давом этган, илмий адабиётларда илк ўрта асрларнинг йирик жанги дея таърифланган “Талос жанги” бўлиб ўтади. Жанг давомида Танг қўшинидаги Қарлуқ турклари хиёнат йўлига кириб, хитой лашкарига араблар билан биргаликда ҳужум қилдилар. Тан қўшинлари қўмондони Гао Шанфа тўлиқ мағлубиятга учради. Хитой аскарларининг катта қисми ўлдирилиб, фақат бир неча нафаригина омон қолган. Ўнг қанот қўмондони Ли Сийенинг ёрдами билан Гао Шанфанинг ўзи қочиб кетишга эришди. Чекиниш йўли тор бўлиб, ортга қайтиш кийин кечган. Афтидан Фарғона қўшинлари иттифоқчи қўшинларнинг орқа тарафида жойлашган ва шу сабабли чекинаётган хитой аскарларининг йўлларини тўсиб қўйган эдилар. Ли Сийе олдинги сафга ўтиб, жангдан омон қолган хитой аскарларига Фарғона аскарларини ўлдиришни буюрди. Натижада ўз иттифоқчилари бўлган фарғоналик аскарларнинг барчаси ўлдирилади. Тарихий манбаларда ушбу жангда фарғоналикларга ким бошчилик қилганлиги ҳақидаги маълумотлар келтириб ўтилмаган. Милодий 744 йилдан кейин Арслон тархоннинг Хитой маликаси (Хейи) га уйланган [6: 86] лигини инобатга олсак, Талос жангида фарғоналикларга Арслон тархон қўмондонлик қилганлигини тахмин қилишимиз мумкин.

751 йилда Талос дарёси бўйида юз берган беш кунлик катта тўқнашувда ҳар икки тарафдан қанча аскар иштирок этгани аниқ эмас. Лекин жангда қатнашган Тан аскарларининг ўзи 70 минг эканлиги адабиётларда қайд этилган [9: 26]. Бироқ, Талос жангида Тан империяси тарафида туриб иштирок этган Фарғона қўшини ва қарлуқларни ҳисобга олганда қўшиннинг умумий сони 100 мингдан ортиқ, деб тахмин қилиш мумкин. Араб аскарларининг сони ҳам 100 минг атрофида бўлиши ҳақиқатга анча яқин. Чунки, араблар жанг давомида яққол устунликка эриша олмади ва Қарлуқ туркларининг араблар тарафига ўтиб кетиши кучлар нисбатини ўзгартириб юборди. Натижада 50 минг хитой лашкарлари қурбон бўлди, 20 минг киши асирга тушди [5: 172].

Хулоса қилиб айтганда, аجدодларимиз VIII асрларда араб истилочиларига қарши узоқ муддат давомида кураш олиб бордилар. 748 йилда Турк хоқонлиги пойтахти Суёб шаҳрининг вайрон этилиши ҳамда 751 йилда Талосда хитой қўшинларининг тор-мор қилиниши сиёсий вазиятнинг араблар фойдасига ўзгаришига олиб келди. Улар Фарғона водийсида ҳам ўз мавқеини мустаҳкамлашга ҳаракат қилдилар. Халифа Мансур даврида Фарғона ҳукмдори Қошғарда яшашга ва арабларга ўлпон тўлашга мажбур бўлди. Аммо, фарғоналиклар узоқ вақт давомида арабларнинг асосий талаби – исломга ўтишни рад этдилар. Шунга қарамасдан бу ерда аста-секинлик билан ислом дини ёйилди ва шариат қонунлари қарор топди.

Фойдаланилган манбалар ва адабиётлар

1. Анарбаев А. Ахсикат – столица древний Ферганы. – Ташкент: Тафаккур, 2013. – 535 с.
2. Бернштам А.Н. Древняя Фергана (Научно-популярный очерк). – Ташкент: Изд. АН УЗ ССР, 1951. – 45 с.
3. Кадырова Т. Из истории крестьянских движений в Мавераннахре и Хорасане в VIII – начале IX в. – Ташкент: Фан, 1965. – 238 с.
4. Саид Абдулхай бин Захҳок бин Маҳмуд. Тарихи Гардизи. Дунёи китоб. Бе тасхих ва мақобала Абдулхай Ҳабибий. Чопи аввал. – Техрон, 1343х. – 733 с.
5. Хўжаев А. Буюк Ипак Йўли. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси нашр., 2007. – 279 б.
6. Хўжаев А. Фарғона тарихига оид маълумотлар (Қадимий ва илк ўрта аср Хитой манбаларидан таржималар ва уларга шарҳлар). – Фарғона: Фарғона нашриёти, 2013. – 288 б.
7. Ибн ал-Асир. Ал-Камил фи-т-Таърих (Полный свод истории) // Перевод с арабского языка, примечания и комментарии П.Г.Булгакова. Дополнения к переводу, примечания и комментарии, введение и указатели Ш.С.Камолиддина. – Ташкент: Узбекистан, 2006. – 559 с.
8. Ibnu'l Esir. Islam tarihi. El Kamil Fi't Tarih Tercumesi. / Ceviren Yunus Apaydin. – Cilt 5. – Istanbul: Turkiyat matbaacilik ve nesriyat, 1986. – 492 с.

9. Nesimi Y. İlk türk – islam devletleri tarihi. – Ankara, 1992. – 146 c.
10. The History of al-Tabari. / Translated by Carole Hillenbrand. – Vol. 26. – New York: State University of New York Press, 1989. – 300 p.